

ІСПАНСЬКІ ОСВІТЯНИ – У ВИТОКІВ МОДЕРНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ SPANISH EDUCATORS – AT THE ORIGIN OF MODERN SOCIAL PEDAGOGY

На основі системного аналізу педагогічних творів, публікацій, дискурсів освітян Іспанії на межі XIX – XX століть установлено, що вирішальне значення в оформленні й розвитку іспанської модерної соціальної педагогіки мали кілька постатей. У статті наведено дані про п'ятьох іспанських педагогів, котрі найраніше і наймасштабніше посприяли становленню новітнього наукового напрямку соціальної педагогіки в Іспанії. Показано, що у фундаментальних роботах Луїса Паррала, виданих у 1880–1890-х роках, особливо у книзі “Соціальне виховання: аналітичне дослідження” (Вальядолід, 1899), було обґрунтовано соціально-педагогічну ідею про всезагальне народне просвітництво. З'ясовано, що у багатьох педагогічних працях 1890–1900-х років Франсіско Хінер розмислював стосовно призначення соціальної педагогіки, її прогресивного духу й необхідності для сьогодення. Зазначено, що лекційний виступ на тему “Соціальна педагогіка” Марії Луенго на зібранні Товариства наук у Малазі 1902 року став виховим у становленні модерної соціальної педагогіки в Іспанії. Констатовано, що епохальне значення у розвитку іспанської модерної соціальної педагогіки мав твір Мануеля Родригеса-Наваса “Соціальна педагогіка” (Мадрид, 1905). Пояснено, що у розробленій для студентів Мадридського університету 1904 року програмі навчального курсу “Солідарне виховання” Леопольдо Паласіос окреслив коло питань про зміст та інструментарій солідарного (соціального) виховання.

Узагальнено ключові ідеї, упроваджені іспанськими освітянами на межі XIX – XX століть, стосовно характеру, цілей та призначення соціальної педагогіки. Звернено увагу на те, що ці новітні ідеї знаменували генерування іспанської національної концепції соціальної педагогіки у річищі загальноєвропейського реформаторського освітянського руху, котрий поширився у другій половині XIX століття й призвів до колосальних світоглядних змін у світовій педагогічній думці.

Ключові слова: іспанські освітяни, Луїс Парраль, Франсіско Хінер, Марія Луенго, Мануель Родригес-Навас, Леопольдо Паласіос, модерна соціальна педагогіка, педагогічні праці.

Based on a systematic analysis of pedagogical works, publications, and discourses of Spanish educators at the turn of the 19th and 20th centuries, it has been established that several figures were of decisive importance in the formation and development of Spanish modern social pedagogy. The article provides data on five Spanish educators who contributed the earliest and most extensively to the formation of the newest scientific area of social pedagogy in Spain.

It is shown that in the fundamental works of Luis Parral, published in the 1880–1890s, especially in the book “Social Education: An Analytical Study” (Valladolid, 1899), the socio-pedagogical idea of universal popular education was substantiated. It is found that in many pedagogical works of the 1890–1900s, Francisco Giner reflected on the purpose of social pedagogy, its progressive spirit and necessity for the present. It is noted that the lecture on the topic “Social Pedagogy” by María Luengo at the meeting of the Society of Sciences in Malaga in 1902 became a milestone in the formation of modern social pedagogy in Spain. It is stated that the work of Manuel Rodríguez-Navas “Social Pedagogy” (Madrid, 1905) was of epochal importance in the development of Spanish modern social pedagogy. It is explained that in the curriculum for the “Solidarity Education” course developed for students at the University of Madrid in 1904, Leopoldo Palacios outlined a range of questions about the content and tools of solidarity (social) education.

The key ideas implemented by Spanish educators at the turn of the 19th and 20th centuries regarding the nature, goals, and purpose of social pedagogy are summarized. Attention is drawn to the fact that these new ideas marked the generation of the Spanish national concept of social pedagogy in the wake of the pan-European reformist educational movement, which spread in the second half of the 19th century and led to colossal ideological changes in world pedagogical thought.

Key words: Spanish educators, Luis Parral, Francisco Giner, María Luengo, Manuel Rodríguez-Navas, Leopoldo Palacios, modern social pedagogy, pedagogical works.

УДК 37(092)(460)

DOI <https://doi.org/10.32782/ip/95.1.2>

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Зайченко Н.І.,

orcid.org/0000-0002-4961-4711

докт. пед. наук, професор,
професор кафедри соціальної роботи та освітніх і педагогічних наук
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Постановка проблеми у загальному вигляді. Модерна соціальна педагогіка – один із значущих напрямів загальноєвропейського реформаторського освітянського руху на межі XIX – XX століть. Актуалізація соціально-педагогічних ідей та затребуваність їхньої новітньої рефлексії наприкінці XIX століття засвідчували пан-європейські устремління до неklasичної / альтернативної / реформаторської педагогіки.

Становлення модерної соціальної педагогіки в Іспанії мало національні особливості й передусім – було наслідком тих історичних суспільно-політичних процесів, що означалися в іспанській пресі як “загальнонаціональна катастрофа 1898 року”. Разом із тим

внутрішньопарадигмальна логіка класичної педагогіки не допускала постановки соціологічних і політологічних питань, а в другій половині XIX століття гуманітарне мислення доволі швидко “соціологізувалося” й “політизувалося”. Педагогічна наука закономірно змінювалася в історичному часі, і темп цих змін тільки наростав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Детальному вивченню історичних аспектів становлення і розвитку соціальної педагогіки в Іспанії присвячені наукові публікації знаних іспанських дослідників Х. Кінтани Кабанаса (J. Quintana Cabanas), П. Фермосо Естебанеса (P. Feroso Estebanez), А. Тіани Феррера (A. Tiana Ferrer), Х. Каріде Гомеса (J. Caride

Gomez), X. Саеса Каррераса (J. Saez Carreras), С. Торіо Лопес (S. Torio Lopez) та інших.

Висвітлення соціально-педагогічних ідей іспанських освітян на межі XIX – XX століть було би неможливим без опори на сучасні історико-педагогічні (Н. Дем'яненко, Н. Дічек, В. Майборода, О. Сухомлинська та інші), порівняльно-педагогічні (Т. Левченко, О. Локшина, О. Матвієнко, А. Сбруєва та інші), філософсько-освітні (А. Бойко, В. Кремень, В. Луговий, В. Шевченко та інші) дослідження провідних українських науковців.

Мета статті – визначити сукупність джерел, у яких освітянами Іспанії на межі XIX – XX століть були поставлені й окреслені питання стосовно характеру, цілей та призначення соціальної педагогіки.

Виклад основного матеріалу. Одна з найвидатніших постатей в історії іспанської модерної соціальної педагогіки – постать *Луїса Парралья Крістобаля* (Luis Parral Cristobal) (Атека, Сарагоса, 1847 – Мадрид, 1917). Педагогічні праці знаного мовознавця, правознавця, освітянина, видані у 1880–1890-х роках і присвячені проблематиці соціального виховання, ознаменували грандіозну актуалізацію соціально-педагогічних ідей та їхню новітню рефлексію в Іспанії наприкінці XIX століття.

Питаннями теоретичної педагогіки Луїс Парраль захопився наприкінці 1880-х років, коли він викладав в Інституті середньої освіти Таррагона. Наприклад, 1888 року на навчальному святі в Інституті педагог викладав лекцію на тему “Освіта: її необхідність та фундаментальна основа. Соціальне виховання: наука і мистецтво” [1, с. 12]. А наступного року вийшла книга Луїса Парралья “Елементи педагогіки” (Таррагона, 1889) [2], що стала справжнім педагогічним трактатом. У цій роботі ставилися питання стосовно соціального виховання, його цілей та сутності, проте більш детально вони висвітлювалися у книзі “Соціальне виховання і нариси про методи та прийоми навчання” (Таррагона, 1897) [3].

Пізніше, коли 1899 року Луїс Парраль очолив кафедру латинської і кастильської мов у Вальядолідському Інституті, він завершив і видав монографічну роботу “Соціальне виховання: аналітичне дослідження” (Вальядолід, 1899) [4], у якій авторська соціально-педагогічна ідея про всезагальне народне просвітництво була обґрунтована найбільш повно. “Для покращення суспільства необхідно здійснювати просвітництво всіх його індивідів, освічені, вони будуть поважними й гідними. У поширенні освіти – уся таємниця”, – зазначав педагог у пролозі книги [4, с. VII–VIII].

Далі він пояснював, що людство, як всесвітнє суспільство, має вимагати освіти для кожної людини з двох причин. По-перше, виходячи з потреби людського роду, оскільки розкриття прихованих індивідуальних здібностей сприяє загальному суспільному благу. По-друге, через необхідність вдосконалення кожної людини, адже

гармонія суспільства постає з індивідуальних благ. Тобто освіта необхідна і для людини, і для суспільства, бо ні особистісна, ні суспільна гармонія не можливі без просвітництва.

На переконання Луїса Парралья, простір народної освіти охоплює і школу, і церкву, і вулицю, і фабрики, і громадські установи (театри, музеї, виставки, кав'ярні тощо). Освітянин доводив, що “всєбічним вихованням є трансцендентне, або соціальне, народне, національне, мистецьке і наукове виховання” [4, с. 94].

Луїс Парраль підкреслював, що соціальне виховання є сукупністю всіх напрямів виховання і його провадження дозволяє досягти людині найвищого ступеня досконалості. “Усебічне виховання відповідає за те, щоби привести людину до найвищого ступеня досконалості в усіх аспектах, покращити її схильності та здібності, діяти з більшою легкістю і кращими результатами, а також здобути Божу й людську повагу та знайти в собі задоволення та спокій совісті”, – роз'яснював педагог [4, с. 96].

У багатьох педагогічних роботах 1890–1900-х років славний іспанський освітянин, викладач Мадридського університету, фундатор й очільник Вільного Інституту просвітництва, *Франсіско Хінер де лос Ріос* (Francisco Giner de los Rios) (10.10.1839, Ронда – 17.02.1915, Мадрид) обґрунтовував соціально-педагогічну ідею, смисл якої бачив у розумінні виховання (освіти) як суспільного (народного, всезагального) явища. Призначення соціальної педагогіки, на його погляд, – сформувати суспільну людину (особистість). Серед іспанських інтелектуалів Франсіско Хінер одним із перших відчув виховний соціально-педагогічний (соціологічний) поворот педагогіки на межі XIX – XX століть, що виразно постає з його оригінального публіцистичного доробку.

Наприклад, у замітці “Про ідею виховання” (Boletín de la Institución Libre de Enseñanza, 1897) [5] він доводив, що виховання є суспільним явищем. Франсіско Хінер писав: “Виховання особистості в середовищі школи і родини – це лише часткова й допоміжна функція нашого самовиховання, проте виховання виконує постійну функцію в суспільному житті. Виховання – це цілісна діяльність суспільства, здійснювана зокрема цілеспрямовано педагогами. В дитинстві людина виховується батьками, старшими, вчителями, в дорослому віці – вона навчається і виховується самостійно” [5, с. 225–226].

У книзі “Суспільна людина: студії та фрагменти” (Мадрид, 1899) [6] Франсіско Хінер здійснював детальний аналіз новітніх соціологічних концепцій про формування особистості людини. “Проблема суспільної людини є однією з тих, що сьогодні викликають найбільший інтерес, адже її торкаються прихильники організму та динамізму, що поступово заступають попередній індивідуалістичний, механічний і абстрактний еволюціонізм”, – зауважував педагог [6, с. 33].

У статті “Соціальна педагогіка” (*La Escuela Moderna*, 1902) [7] Франсіско Хінер продовжував ці роздуми. Він указував, що соціальна педагогіка спрямована на виховання сучасної людини, “людини сьогодення”, адже “ідеальна людина нашого часу – це соціальна істота” [7, с. 321].

Франсіско Хінер наголошував: “Соціальна педагогіка є народною в істинному значенні цього слова, вона відстоює ідею створення школи як виконання обов’язку суспільства для його ж інтересів, оскільки здійснення суспільного розвитку можливе тільки тоді, коли нові члени соціального організму стануть освіченими й духовно багатими” [7, с. 323].

На погляд освітянина, соціальна педагогіка жодним чином не применшує значущості просвітництва (навчання), однак визнає найбільш істотним інструментом адаптації до форм життя соціальної спільноти виховання. Соціальна педагогіка надає найбільшій значущості тим соціальним впливам, які разом із школою беруть участь у розвитку дитини.

У публікації “Проблема національної освіти і “виробничі” класи” (*La Escuela Moderna*, 1900) [8] Франсіско Хінер констатував, що у теперішній Іспанії значно зріс інтерес самого суспільства до проблеми національної освіти, ведеться мова про неї і в парламенті, і в наукових товариствах. Освітянин підкреслював: “Розбудова системи національної освіти, тобто освіти, найкращим чином відповідної духу іспанського народу, має здійснюватися з урахуванням іноземного передового педагогічного досвіду, але добре адаптованого для умов Іспанії” [8, с. 259].

А в статті “Нагальні проблеми нашої національної освіти” (*Boletin de la Institucion Libre de Ensenanza*, 1902) [9] Франсіско Хінер пояснював, що вся система народної освіти в Іспанії має піддаватися державному реформуванню та найпершим чином спрямовуватися на суспільні цілі.

У монографічній роботі “Університетська педагогіка” (Барселона, 1920; написана 1905 року) [10] Франсіско Хінер відмічав, що виховання – це діяльність універсальна, здійснювана суспільством (і навіть усім навколишнім світом). У ній виокремлюється цілеспрямована діяльність вихователя – це осмислена, окреслена, термінова діяльність, певне мистецтво, спрямоване на формування особистості та її культури. Під впливом виховання суспільства людина зростає, зміцнюючи свої сили, постає в єдності своєї діяльності, долі та відносин. Таким чином здійснюється загальна еволюція людства. У межах цього процесу розгортається і ще один внутрішній процес – виконання особистого призначення людини. Найяскравіше це призначення виявляється у професійній діяльності людини. Здібності до свого особистого призначення людина має розвивати протягом усього життя. Тому “в освітньому процесі необхідно розрізнити два порядки: загальний, коли людина більш-менш узгоджено реалізує свої основні здібності, і спеціальний, коли

відповідно до переважаючих здібностей у кожного індивіда відбувається прилучення до різних робіт, які складають систему людських цілей”, – робив висновок Франсіско Хінер [10, с. 17–18].

Лекційний виступ знаної іспанської освітянки *Марії Луенго* (*Maria del Buen Suceso Luengo de la Figuera*) (19.11.1864, Ла-Боведра-де-Торо – 1931, Малага) на тему “Соціальна педагогіка” [11] на зібранні Товариства наук у Малазі 1902 року став виховим у становленні модерної соціальної педагогіки в Іспанії. Переважна більшість сучасних науковців, дослідників історії соціальної педагогіки в Іспанії, схиляються до того, що саме ця подія стала відправною точкою оформлення іспанської модерної соціальної педагогіки як новітнього наукового напрямку.

Навесні 1899 року Марія Луенго була призначена на посаду викладачки жіночої учительської вищої школи м. Малага [12, с. 154], а вже у грудні 1899 року вона стала очільницею цього освітнього закладу [13, с. 353].

Талант Марії Луенго розгортався не лише у викладацькій діяльності, але й у літературній творчості, у суспільно-благочинній роботі. Педагогиня працювала у складі Ради початкової освіти, Провінційної Ради опіки дітей, Ради суспільного просвітництва.

1902 року у Малазькому Товаристві наук жінка виступала вперше. У своєму дискурсі Марія Луенго зазначала про те, що людська освіта у значенні розвинення природних можливостей та спрямованої самодіяльності індивіда існувала з давніх часів, а педагогіка як наука про освіту значно змінювалася з часом й особливо виразно ці зміни виявилися у ХІХ столітті.

На думку освітянки, в основі будь-якої соціальної проблеми (феміністська, робітничка, пенітенціарна тощо) лежить проблема педагогічна. Марія Луенго доводила, що “педагогіка сьогодні більше, ніж будь-яка інша наука, є вищою мірою соціальною, за сутністю демократичною та зрівнюючою наукою, що об’єднує серця всіх цивілізованих людей у піднесеному та прекрасному прагненні – прагненні досконалості єдиним можливим шляхом, освітнім” [11, с. 8].

Далі педагогиня наголошувала, що у складній і величній виховній справі всі, абсолютно всі, люди, без виключення, є діяльними співучасниками освітнього процесу, а отже, всім людям, хоча й різною мірою, необхідні педагогічні знання. “Отже, існує політична педагогіка, властива державному діячеві або урядовому чиновнику; медична, гігієнічна, пенітенціарна, материнська, народна шкільна або професійна, літературна, художня педагогіка тощо. Сукупність цих та деяких інших спеціальних визначень конституують соціальну педагогіку, науку про виховання усіх усіма”, – робила висновок Марія Луенго [11, с. 9–10].

Соціальна педагогіка вможливила би не залишатися неграмотними одинадцять мільйонам

іспанців, народній культурі прогресувати й вийти з нерухомого стану останнього півстоліття, освітнім закладам – модернізуватися.

На переконання Марії Луенго, педагогіка не може обмежуватися простором освітніх закладів, адже виховання здійснюється всіма елементами, що інтегрують суспільний організм. І домашнє вогнище, і вулиця, і майстерня, і театр, і преса, і мистецтво – усе стосується виховної сфери, хоча найпершим чином – родина й особливо мати.

“До тих пір, поки наука виховувати не почне жити народним життям, суспільним життям в усіх його багатоманітних аспектах; поки кожний дім і кожний центр людської діяльності не перетворюються на освітні центри, на справжні клінічні обсерваторії; поки широкі суспільні маси не займуться педагогічними справами менше платонічним, а більше реальним чином, ми не можемо похвалитися тим, що хоча би порушили велику проблему нашої національної освіти”, – підкреслювала педагогиня [11, с. 28].

Видатний учений, перекладач, педагог Мануель Родригес-Навас (Manuel Rodriguez-Navas у Carrasco) (16.12.1848, Пуерто-Реаль – 15.05.1922, Мадрид) залишив яскравий слід в інтелектуальному житті Іспанії на межі XIX – XX століть. Він – автор понад двохсот книг із філософії, історії, філології, освіти, науки та мистецтва, відомих в іспаномовному просторі [14, с. 16].

Знаменною віхою в історії іспанської модерної соціальної педагогіки стала поява твору Мануеля Родригеса-Наваса “Соціальна педагогіка” (Мадрид, 1905) [15]. То була перша в Іспанії фундаментальна праця зі соціальної педагогіки саме з такою назвою. У змісті книги було визначено три частини: I. Біомеханічні закони Універсуму; II. Фізіопсихічні закони стосовно педагогіки; III. Соціологічні закони відносно педагогіки.

Мануель Родригес-Навас указував, що соціальна педагогіка має спиратися на наукове вивчення сили, форм і змін матерії; досліджувати “те, що є загальним для всіх істот Універсуму, й те, що розділяє на порядки, типи, види, класи, різновиди” [15, с. 5].

Про те, що книга “Соціальна педагогіка” є оригінальним твором і стане корисною для численної читацької аудиторії, зазначалося в багатьох замітках в іспанській пресі 1905 року. Наприклад, у “Мадридському віснику” (Heraldo de Madrid, 9 грудня 1905 року) вказувалося, що “твір розкриває працюовитого, начитаного й обізнаного в питаннях, про які йдеться” [16, с. 4].

“Надзвичайно цікава книга, натхненна найсучаснішими теоріями – біомеханічною, фізіопсихічною та соціологічною”, – наголошувалося в іншій замітці (El Magisterio Español, 28 жовтня 1905 року) [17, с. 15].

“Книга “Соціальна педагогіка” є синтезом сучасної науки, прикладної до мистецтва виховання”, – зауважувалося в статті, присвяченій постаті Мануеля Родригеса-Наваса

у часописі “Іберо-американська спілка” (Union Ibero-Americana, 30 листопада 1910 року) [18, с. 20].

Мануель Родригес-Навас доводив, що подібно до права, благочинності й освіти найперша функція педагогіки – суспільна. Людина – передусім соціальна істота і має обов’язок збагачувати життя та примножувати колективний прогрес.

Педагогічна творчість визначного іспанського освітянина, викладача права у Мадридському університеті Леопольдо-Еулохіо Паласіоса Моріні (Leopoldo Eulogio Palacios Morini) (29.12.1876, Ов’єдо, Астурія – 23.12.1952, Мадрид) мала важливе значення в оформленні модерної соціальної педагогіки в Іспанії на межі XIX – XX століть.

У статті “Соціальне виховання у Франції” (Boletín de la Institución Libre de Enseñanza, 1904) [19] Леопольдо Паласіос здійснював аналіз досвіду французьких освітніх інституцій (переважно ліцеїв, гімназій і коледжів) на самому початку XX століття. Публікація була підготовлена за результатами наукового стажування у Парижі. Значну увагу при вивченні освітнього іноземного досвіду було приділено педагогом французьким народним університетам та культурно-просвітницьким товариствам. Пізніше, у книзі “Народні університети” (Валенсія, 1908) Леопольдо Паласіос зазначав: “Ніщо так не хвилювало мене, як необхідність роботи над соціальним вихованням та робітничим правом, дослідження соціального питання та можливостей його розв’язання у Франції та Бельгії” [20, с. 12].

У главі “Суспільна місія школи” іспанський освітянин обґрунтовував історичне значення нової соціальної педагогіки, що “навчає не споглядати, а діяти” [20, с. 73]; що “має вчити солідарності з природою та усім людством” [20, с. 74].

Леопольдо Паласіос доводив, що тільки єдина школа, безплатна й відкрита для всіх дітей, здолавши найбільші суспільні антагонізми, стане солідарною – не заради блага окремих індивідів, а заради інстинкту самозбереження суспільства. На погляд освітянина, соціальна педагогіка має допомагати у вирішенні “кульмінаційного питання нашого часу” – “соціального питання”; вона має засновуватися на соціальній економіці або на соціальній політиці та передусім – “бути народною освітою” [20, с. 75].

1904 року Леопольдо Паласіос розробив програму навчального курсу “Солідарне виховання” [21] для студентів Мадридського університету. Вона була опублікована у № 535 від 31 жовтня 1904 року “Бюлетеня Вільного Інституту просвітництва”, а пізніше вміщена як окрема глава у фундаментальній праці “Народні університети”. Детально зміст програми та її значення у розвої іспанської соціальної педагогіки розглянуто у монографії [22].

У статті “Суспільна місія вчителя” (Heraldo de Madrid, 1907) Леопольдо Паласіос утверджував думку про те, що нині набуває значення

“педагогіка цивілізації, спроможна спрямувати суспільну душу на прогрес групи” [23, с. 4–5].

Він зауважував, що Іспанія потребує сьогодні “нової науки – соціальної педагогіки” з її ідеями, актуальними в різних країнах (у скандинавських країнах, Бельгії, Франції, Німеччині, Великій Британії, США).

Висновки. У становленні всякої науки особливе значення мають перші кроки. На межі XIX – XX століть концепт “соціальна педагогіка” став загальновідомим, а в європейській педагогічній теорії оформилися декілька національних концепцій соціальної педагогіки (передовсім – Німеччина, Швейцарія, Іспанія, Бельгія), серед яких іспанська – одна з найяскравіших і наймасштабніших. Перспектива іспанської національної соціально-педагогічної концепції окреслилася дуже швидко. У 1900–1910-х роках соціально-педагогічна проблематика займала центральне місце в іспанських освітнянських періодичних виданнях, у лекційних промовах на освітнянських зібраннях та в наукових товариствах.

Згадуючи педагогічну творчість Луїса Паррала, Франсіско Хінера, Марії Луенго, Мануеля Родригеса-Наваса, Леопольдо Паласіоса та багатьох інших іспанських освітян, котрі працювали на межі XIX – XX століть, варто наголосити на тому, що завдяки таким інтелектуалам, їхній відданості справі й сміливості думки, наука сприяє не тільки оновленню колективного світобачення / світопереживання, але й суспільно-соціальним змінам, а отже – конкретно-людському зміненню, найціннішому в історії людства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Cronica provincial. *Boletin de primera enseñanza*. Gerona, 24 de enero de 1888. № 4, año XIV. P. 10–13.
2. Parral Cristobal L. Elementos de pedagogia: redactados conforme al programa oficial para el ejercicio escrito de oposiciones a escuelas públicas, elementales y de párvulos, dedicados a los maestros y maestras. Tarragona : Imp. de F. Arís e hijo, 1889. 630 p.
3. Noticias. Segunda enseñanza. La educacion social y ensayos sobre metodos y procedimientos de enseñanza. *Gaceta de instruccion publica*. Madrid, 7 de noviembre de 1897. № 339, año IX. P. 1023.
4. Parral Cristobal L. La educacion social: estudio analitico. Valladolid : Imp. y Libr. de Andrés Martín, 1899. 228 p.
5. Giner F. Sobre la idea de la educacion. *Boletin de la Institucion Libre de Enseñanza*. Madrid, 31 de agosto de 1897. № 449, año XXI. P. 225–226.

6. Giner F. La persona social: estudios y fragmentos. Madrid : Libreria General de Victoriano Suarez, 1899. 438 p.

7. La pedagogia social por R. *La Escuela Moderna*. 1902. № 140, noviembre. P. 321–326.

8. Giner F. El problema de la educacion nacional y las clases “productoras”. *La Escuela Moderna*. 1900, abril. № 109, año X. P. 250–263.

9. Giner F. Problemas urgentes de nuestra educacion nacional. *Boletin de la Institucion Libre de Enseñanza*. Madrid, 31 de agosto de 1902. № 509, año XXVI. P. 225–228; 30 de septiembre de 1902. № 510, año XXVI. P. 257–263.

10. Giner F. Pedagogia universitaria. Problemas y noticias. Barcelona : Sucesores de Manuel Soler ed., 1920. 338 p.

11. Luengo S. Pedagogia social. Conferencia dada en la “Sociedad de Ciencias” de Malaga. Malaga : Tip. de El Cronista, 1902. 30 p.

12. Noticias. Nombramientos. *Gaceta de instruccion publica*. Madrid, 30 de mayo de 1899. № 412, año XI. P. 153–154.

13. Noticias. Primera enseñanza. *Gaceta de instruccion publica*. Madrid, 23 de diciembre de 1899. № 436, año XI. P. 352–353.

14. Doctor Don Manuel Rodriguez-Navas. *Union Ibero-Americana*. Madrid, marzo de 1908. № 3, año XXII. P. 16–21.

15. Rodriguez-Navas M. Pedagogia social. Madrid : Bailly-Bailliére, 1905. 162 p.

16. Libros nuevos. Pedagogia social. *Heraldo de Madrid*. Sabado 9 de diciembre de 1905. № 5494, año XVI. P. 4.

17. Pedagogia social por M. Rodriguez-Navas. *El Magisterio Español*. Madrid, 28 de octubre de 1905. № 2939, año XL. P. 15.

18. Dr. D. Manuel Rodriguez-Navas. *Union Ibero-Americana*. Madrid, 30 noviembre de 1910. № 11, año XXIV. P. 19–20.

19. Palacios L. La educacion social en Francia. *Boletin de la Institucion Libre de Enseñanza*. Madrid, 29 de febrero de 1904. № 527, año XXVIII. P. 33–41.

20. Palacios Morini L. Las universidades populares. Valencia : F. Sempere y Compania, 1908. 243 p.

21. Palacios L. La educacion solidarista. Ensayo de un curso breve. *Boletin de la Institucion Libre de Enseñanza*. Madrid, 31 de octubre de 1904. № 535, año XXVIII. P. 297–299.

22. Зайченко Н. І. Іспанський педагогічний дискурс (кінець XIX – перша третина XX ст.): концептуалізація соціальної педагогіки: монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. 172 с.

23. Palacios L. La mision social del maestro. *Heraldo de Madrid*. Viernes 22 de febrero de 1907. № 5.932, año XVIII. P. 4–5.

Дата першого надходження статті до видання: 27.04.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.05.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026